

Vývoj antropomorfného dekoru na neolitickej keramike v prostredí karpatskej kotliny (vybrané aspekty problematiky)

*/Development of Anthropomorphic Decorations on Neolithic Ceramics
in the Area of Carpathian Basin (selected aspects)*

Terézia Tomašovičová

Abstract:

Depictions of human beings undoubtedly belong to the most impressive displays of neolithic art. It is a numerous and variable complex of findings, which also includes vessels with depicted parts of face, or even whole figures as well as individuals with anthropomorphic knobs. These occur in the inventories of the first agricultural societies in the area of Carpathian Basin, and we come across them as the display of Early or even Late Neolithic cultures in the course of more than a thousand-year evolution. The quantitative and qualitative peak is reached during the Middle Neolithic period in the whole area of broadening the culture with linear ceramics. Despite many attempts, the question of their origin is not still completely answered. The aim of this article is to demonstrate very close ties between former early neolithic anthropomorphic finds and analysed material from middle neolithic which is commonly underestimated.

Keywords:

anthropomorphic applied relief, ceramics, Neolithic period, Carpathian Basin

Ľudské zobrazenia patria nepochybne k najpôsobivejším prejavom neolitického umenia. Tieto nálezy nevypovedajú len o manuálnej zručnosti ich tvorcov, ale zachytávajú aj ideologické predstavy komunity, ktorej boli súčasťou. Ide o početný súbor materiálu tvorený viacerými skupinami vyznačujúci sa najmä výraznou druhovou variabilitou a nejednotnosťou stvárnenia. V rámci neho rozlišujeme celý rad predmetov rôznych foriem od samostatne stojacich hlinených figúrok po zdobené závažia. Najväčší záujem odbornej aj laickej verejnosti vzbudzuje samozrejme voľná plastika (idoly). Menej diskutovanú a rôznorodejšiu skupinu predstavujú nádoby s aplikovanými antropomorfnými motívami. Ich základnú klasifikáciu predostreli viacerí autori (KALICZ – MAKAY 1977, s. 59–92; PODBORSKÝ 1985, s. 110; VIRÁG 1998, s. 70–72; HÖCKMANN 2000–2001, s. 77; BECKER 2007, s. 119) a v súčasnosti môžeme rozlíšiť dve základné kategórie: figurové nádoby (Figurengefäße), s prevažujúcimi znakmi voľnej plastiky, a v stredoeurópskom prostredí kvantitatívne zastúpenejšie figurálne („Figuralgefäße“), pri ktorých je vlastné telo nádoby iba doplnené určitými antropomorfnými atribútmi.

V predkladanom príspevku sa zameriavame na nálezy spadajúce do druhej kategórie, označované aj ako nádoby s antropomorfným dekórom (PODBORSKÝ 1985, s. 110–120), konkrétne exempláre s aplikovaným tvárovým alebo figurálnym motívom.

Nádoby s aplikovanými ľudskými zobrazeniami sa v oblasti karpatskej kotliny objavujú ako súčasť takzvaného neolitického balíka už v komplexe Starčevo-Körös-Criș. Ako s výrazným prejavom včasno- až neskoroneolitických kultúr sa s nimi stretávame v priebehu viac ako tisícročného vývoja. Kvantitatívny aj kvalitatívny vrchol dosahujú počas stredného neolitu v celom priestore rozšírenia kultúry s lineárnou keramikou siahajúcim od dnešného územia Francúzska a Holandska až po Maďarsko a Rumunsko (HÖCKMANN 2000–2001, s. 77–78). V mladšej fáze pretrvávajú v inventári postlineárnych kultúr a skupín. Vzhľadom na ich početnosť a rozmanitosť stvárnenia, ktorá je pre toto obdobie charakteristická, sa v práci zameriavame na stredoneolitické nálezy. Tieto prvky sa vyskytujú aj vo väčšine kultúr mladého neolitu, ale

v porovnaní s predchádzajúcim časovým úsekom ide skôr o prežívanie pôvodných stredoneolitických vzorov, ktoré sa už značne zjednodušujú a štylizujú a spracovaním antropomorfného motívu sa výrazne líšia od starších exemplárov.

Keramika s antropomorfnými zobrazeniami predstavuje v materiálnej kultúre neolitu spoločný prvok objavujúci sa na rozsiahlom území v prostredí kultúr dunajského a stredoeurópskeho priestoru ako aj vo vzdialenejších oblastiach centrálneho a juhovýchodného Balkánu. Nachádzame k nim početné analógie na Blízkom Východe a v Anatólii (GARFINKEL 1998, s. 211–215), dokonca sa uvádzajú aj príklady zo severnej Mezopotámie (QUITTA 1957, s. 54–55).

Ideový pôvod týchto motívov je však stále otázný. Viacerí bádatelia v tejto súvislosti zdôrazňujú kľúčovú úlohu spomínaných neolitizačných centier (PAVLÚ 2010, s. 602–603; DOMBORÓCZKI 2013, s. 498). Aká však bola miera vplyvu lokálneho podložia, miestnych kultúrnych tradícií a vzájomných kontaktov na formovanie antropomorfných aplikovaných zobrazení a ako sa v priebehu času v jednotlivých kultúrach a skupinách karpatskej kotliny menila?

V rámci predkladaného príspevku by sme sa chceli zamerať na tieto otázky a postihnúť proces vývoja zobrazení v priestore karpatskej kotliny¹ – jeho kontinuitu, prípadne diskontinuitu ako aj impulzy vplývajúce na formovanie antropomorfných motívov. Tieto zistenia spolu s informáciami o nálezovom kontexte môžu následne priniesť cenné poznatky pri pokusoch o vytváranie nových interpretačných modelov.

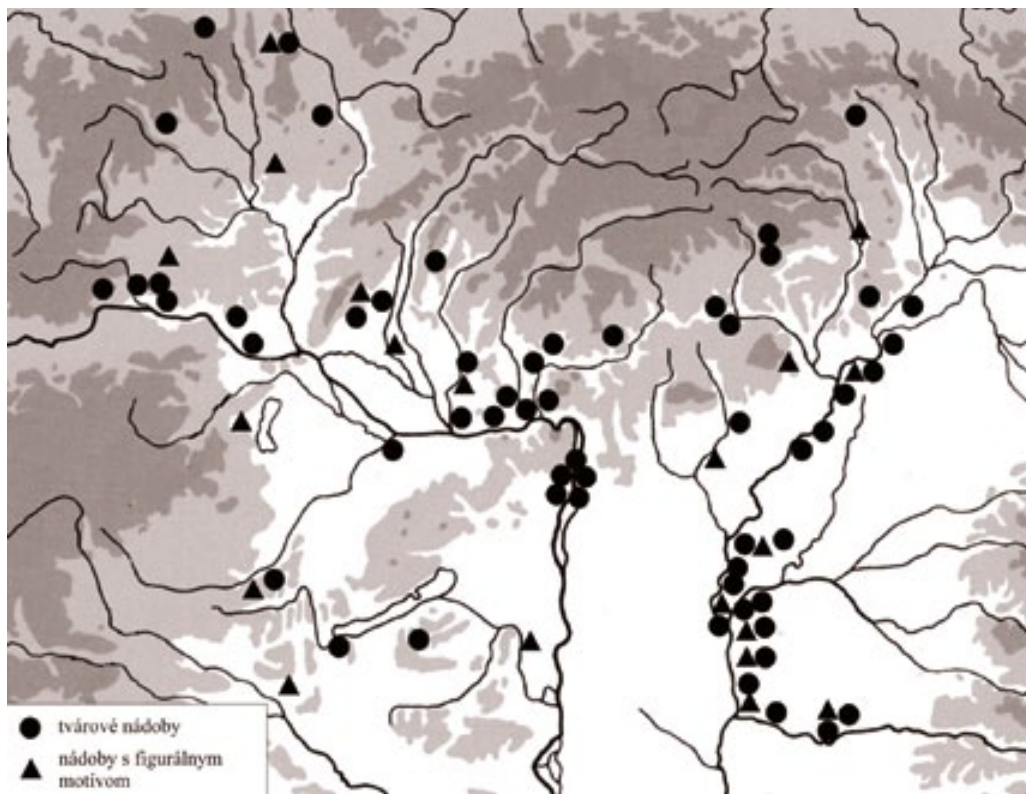
Väčšina uvádzaných archeologických prameňov bola študovaná prostredníctvom kresbovej a fotografickej dokumentácie, nakoľko mnohé nálezy sú v súčasnosti nedostupné. Vo viacerých prípadoch, predovšetkým v staršej literatúre, úroveň grafickej dokumentácie ako aj samotný opis nálezu výrazne komplikoval ďalšiu prácu s uvedenými exemplármi. Taktiež treba poznamenať, že takmer všetky sú zaradené len do jednotlivých kultúrnych celkov, nakoľko bližšie určenie vývojových stupňov sa v preštudovaných publikáciách vo všeobecnosti neuvádza.

Nálezy, ktoré presahujú definované časové alebo priestorové vymedzenie, uvádzame ako porovnávací materiál na objasnenie širších súvislostí vývoja zobrazovania antropomorfných aplikovaných motívov.

Zo zozbieraných keramických nálezov so zobrazeniami tváří a postáv, ktoré zodpovedali predostretým kritériám, sa podarilo vytvoriť súbor obsahujúci 88 exemplárov, z toho 65 predstavujú tvárové nádoby a 23 keramika s aplikovanými figurálnymi motívmi². Treba poznamenať, že s celými nádobami sa stretávame len výnimočne a stav zachovania prevažnej väčšiny je len vo forme fragmentov. Najčastejšie ide o úlomky hrdla, ktoré neposkytujú ani základné informácie o pôvodnom tvare a veľkosti celej nádoby.

Z hľadiska zastúpenia jednotlivých položiek v zostavenom súbore sú tvárové nádoby výrazne početnejšie a ich nálezy sa sústreďujú do oblasti stredného a horného Potisia a východného Slovenska (obr. 1). Zjavná je aj ich koncentrácia na juhozápadnom Slovensku, v dolnom Rakúsku a Zadunajsku. Fragmenty so znázornenými postavami sú relatívne rovnomerne rozšírené po celom sledovanom území, aj keď isté zhľady môžeme pozorovať v strednom Potisí.

Kultúrno-historicky spadajú tieto nálezy do rôznych neolitických celkov. Prevažnú väčšinu skúmaného materiálu môžeme zaradiť do prostredia lineárnej keramiky,

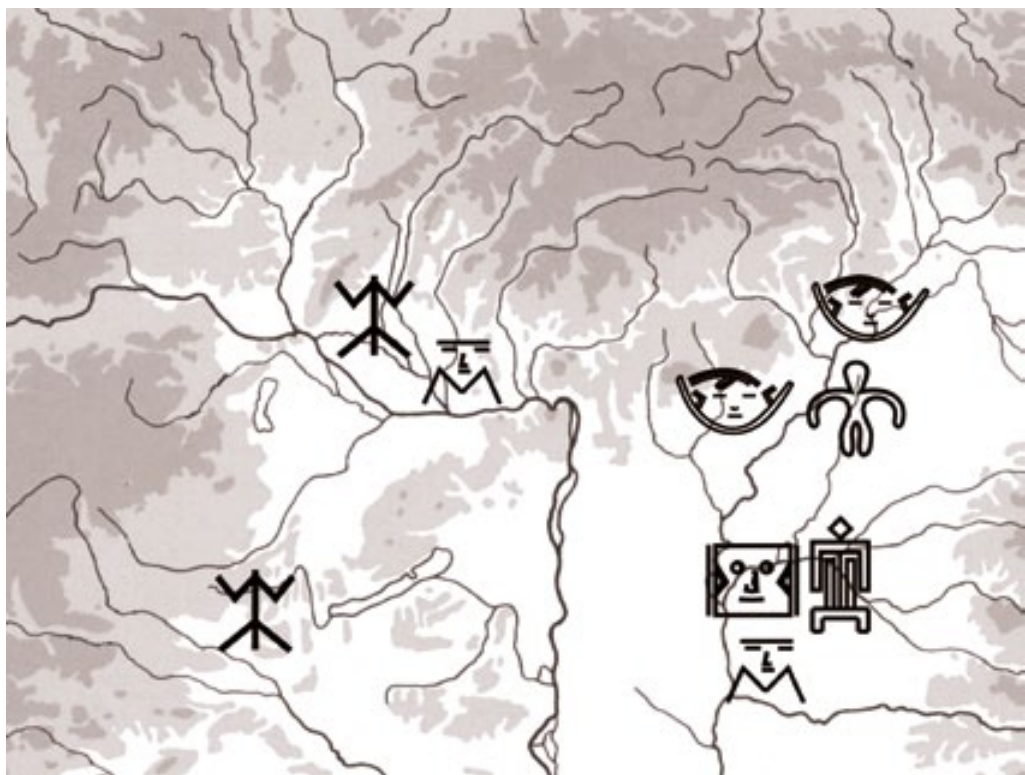

Obr. 1. Mapa karpatskej kotliny s vyznačenými lokalitami. |

či už jej západnej alebo východnej zóny rozšírenia. V súvislosti so szakálhátskou kultúrou v jej východnom okruhu sa dokonca uvažuje aj o produkcii tvárových nádob dosahujúcej masové rozmery (GOLDMAN – SZÉNÁSKY 2002, s. 55). Výrazne zastúpené sú aj exempláre železovskej skupiny. Viditeľne menší počet dosahujú bukovo-horské, tiszadobské a potiské fragmenty.

Analýza

Najskôr predkladáme analýzu samotných morfológických znakov antropomorfného zobrazenia. Hoci ide o príbuzný materiál, každý druh, vzhľadom na jeho špecifiká, hodnotíme samostatne. Samostatne sa venujeme zobrazeniu tváre – akcentácií alebo abstrakcií jednotlivých čŕt, ale aj sprievodných prvkov objavujúcich sa na tvárových nádobách (špecifický rytý symbol umiestnený nad alebo pod tvárou, netypická výzdoba hrdla nádoby, prípadne celého povrchu). Pri keramike so zobrazeniami postáv alebo ich častí miera štylizácie jednotlivých prvkov výrazne kolíše – identifikovaná bola pomerne široká škála zobrazení od realistických po maximálne štylizované. Sledovanie sprievodných znakov v tomto prípade vo veľkej miere znemožňuje fragmentárny stav zachovania skúmaných exemplárov. Z nálezov dostatočne veľkých na vyvodenie určitých záverov však paradoxne väčšina neobsahuje nijaké odchýlky vo výzdobe v porovnaní s obvyčajnou keramikou danej kultúry, prá-

Obr. 2. Mapa základných antropomorfných motívov objavujúcich sa v priestore karpatskej kotliny. |

ve naopak, figurálny motív je okrem plastických úch alebo výčnelkov často jediný aplikovaný výzdobný prvok.

I. Nádobý s aplikovaným motívom tváre

Zobrazenie tváre býva najčastejšie umiestnené tesne pod okrajom, alebo na nižšej časti hrdla nádoby, v prípade hlbokých mís nad respektíve v mieste najväčšej výdute. Unikátom je v tomto smere nález z Blatného (PAVÚK 1981, s. 54, obr. 39), na ktorom tvárový motív zdobí funkčné páskové ucho. Pre oblasť karpatskej kotliny je nezvyčajný aj fragment tváre pochádzajúcej z pokrievky. Exemplár zo szakálhátskej lokality Battonya-Parász označila Szénásy (1990, s. 160, obr. 1–2) ako najsevernejší nález tohto druhu, pričom za centrálnu oblasť rozšírenia pokrievok s tvármi považuje sever Balkánu.

Ia. Zobrazenie tváre a jej súčastí

Vlastné znázornenie je obvykle tvorené kombináciou rytých a plastických, výnimocne maľovaných prvkov, výlučne maľované exempláre sa v prostredí karpatskej kotliny nevyskytujú. Charakteristická pre toto územie je triangulárna kompozícia tvorená hlavnými prvkami zobrazenia (oči – nos – ústa), v niektorých prípadoch ešte zvýraznená plastickým rebrom alebo priamo aplikovaná na mierne vystupujúcu triangulárnu plochu (tab. I: 1).

Celej tvári dominuje výrazný plastický nos, ktorý nadobúda tvar zvislo natiahnutého oválu, zriedkavejšie kruhu alebo trojuholníka. O jeho význame svedčí aj skutočnosť, že pri určitých jedincoch ide o jediný aplikovaný antropomorfný prvok. Veľké vystupujúce nosy sú obzvlášť typické pre železovskú skupinu a szakálhátsku kultúru (tab. I: 2).

Oči sa na tvárových nádobách vyskytujú vo viacerých variáciách, najčastejšie, rovnako ako ústa, bývajú naznačené rytými vodorovnými líniami. Menej časté je stváranie pomocou viac menej okrúhlych alebo oválnych preliačení, s ktorým sa stretávame najmä pri jedincoch západnej lineárnej keramiky a potiskej kultúry (tab. I: 3).

Ústa bývajú najčastejšie zobrazené v podobe krátkej vodorovnej línie, teda rovnakým spôsobom ako v prípade očí. V niekoľkých prípadoch nemusí byť línia presne vodorovná, ale vedená v rôzne obrátenom poloblúku, čím dodáva tvári menej strnulý výraz (BERG – MAURER 1998, s. 33, obr. 36).

Hoci pri prevažnej väčšine nálezov tvárových nádob bývajú spomínané hlavné tvárové atribúty zastúpené všetky súčasne, nie je to podmienkou, a naopak, pri niektorých sa môžeme stretnúť aj s naznačením ďalších, sprievodných antropomorfných prvkov.

Ideálnym príkladom je szakálhátska zásobnica z Gyoma-Özedu (tab. I: 4), na ktorej výrazné plastické uši lemujú obe strany tvárového poľa. Zaujímavosťou pri tomto jedincovi je aj existencia otvorov v ich spodnej časti, vedúca k úvahám o „náušniciach“ alebo príveskoch, ktoré sa v nich mohli nachádzať. Úplne odlišný je nález skupiny Tiszadob zo Šarišských Michalian, kde sú uši naznačené predelením plastického rebra v podobe písmena „V“ lemujúceho zdola tvár (tab. I: 5). Pri tomto fragmente rozoznávame aj naznačený jazyk, pričom Šiška v rámci jeho opisu uvádza doslova „vypĺazený jazyk“ (1989, s. 107, tab. I: 6).

Za špecifickú súčasť zobrazenia tváre v priestore karpatskej kotliny môžeme považovať aj plastickú líštu nad očami, nápadne pripomínajúcu obočie. Zvyčajne je spojená s nosom a tvorí tak na tvári charakteristické plastické „T“ (tab. I: 6). Najčastejšie je rovná, horizontálna, výnimku predstavujú moravské fragmenty³, pri ktorých je nad očami výrazne oblúkovito klenutá. Zvláštnu skupinu tvoria štyri rakúske fragmenty, pri ktorých konce líšty plynulo prechádzajú do vystupujúcich rohov⁴. Napriek tomu, že ide o evidentný zoomorfný prvok (často bývajú interpretované ako býčie)⁵ ostatné časti tváre si zachovávajú ľudské charakteristiky.

Ojedinelým javom pozorovaným v rámci tohto materiálu je tzv. „dvojtvárovosť“, kedy je tvárový motív aplikovaný v pozícií oproti sebe. Obe tváre sú pritom zobrazené takmer identicky, prípadne sú medzi nimi pozorovateľné len minimálne rozdiely. V priestore karpatskej kotliny sa takéto nálezy vyskytujú len v inventári kultúry s lineárnou keramikou, respektíve v prostredí železovskej skupiny. Samozrejme, hoci doteraz dvojtvárové nádoby z iných kultúr / skupín neevidujeme, nemôžeme ich existenciu vylúčiť. Ich identifikáciu značne komplikuje aj fragmentálny stav zachovania typický pre keramiky s antropomorfnými aplikáciami, takže je veľmi pravdepodobné, že podobných nálezov bolo pôvodne podstatne viac.

Najčastejšie uvádzaným príkladom je amfora z Budapešť-Békásmegyeru (tab. I: 6), no zachovalejší exemplár pochádza z Biatorbágy-Tyúkbereku (VIRÁG 2000, s. 397, obr. 3a, b). Dvojtvárová nádoba z Budapešť-Aranyhegy (KALICZ 1998, obr. 12: 10) bola naopak objavená len vo forme malých fragmentov.

Ib. Ornamentika v okolí tvárového motívu

Samotný antropomorfný motív nie je jediným prvkom odlišujúcim tvárové nádoby od ostatného, „obyčajného“ keramického materiálu. V prípade takýchto nálezov treba venovať pozornosť aj výzdobe hrdla nádoby, respektíve motívom objavujúcim sa v bezprostrednej blízkosti zobrazenia a teda s ním nevyhnutne súvisiacich. Výzdoba hrdla sa zvyčajne koncentruje okolo ústredného motívu tváre a väčšinou sa výrazne odlišuje od tela nádoby. Už Pavlů (1966, s. 704) upozornil na význam symbolu objavujúceho sa pod tvárou a na základe jeho rôznych stvárnení zostavil prvú typológiu tvárových nádob. Analýza týchto symbolov nám umožnila identifikovať viacero špecifických schém dodržiavaných v prostredí jednotlivých stredoneolitických kultúr a skupín, ktoré rozhodne nie sú náhodné. Tieto motívy majú podľa nášho názoru rovnaký význam ako samotné zobrazenie tváre, preto sa ich analýze venujeme podrobnejšie.

V oblasti horného Potisia a juhu stredného a východného Slovenska sa vo východolineárnom okruhu stretávame s charakteristickým zložitým motívom zobrazeným do najmenších detailov rovnako na tvárových nádobách ako aj na trojuholníkovitých tvárach plochých idolov. Ide o komplikovaný ornament pozostávajúci zo zväzku rytých línií, ktorý v oblúku prechádza od okraja tváre až ku koreňu nosa, kde sa rozdeľuje na dve časti. Po oboch stranách tváre sa môžu nachádzať podobné viaczväzkové ryhy, zvyčajne v podobe ležiaceho „V“, ktorého špic smeruje k tvári (tab. I: 7). Pri náleze z Berettyószentmárton-Motorvy a Szelevény-Felsőföldre⁶ je tento motív maľovaný (čiernou farbou na červenom podklade), no napriek tomu sa celkové stvárnenie od ostatných rytých vôbec nelíši. V niekoľkých prípadoch je tvár zdola ohraničená plastickým rebrom (tab. I: 5).

V oblasti dolného Potisia sa v prostredí szakálhátskej skupiny stretávame s inými výzdobnými motívmi (tab. I: 8). Charakteristický je rytý „M“ symbol lemujúci zdola tvár, ktorý sa stal základným znakom pre vyčlenenie celého typu takýchto nálezov (PAVLŮ 1997/98, s. 118–120; 2010, s. 602). Vo viacerých prípadoch konštatujeme aj odlišné zdobenie prednej a zadnej časti hrdla nádoby. Po oboch stranách tváre sa zvyknú objavovať ryté meandre alebo špirály považované niektorými autormi za ornamenty symbolického obsahu (KALICZ – MAKKAY 1972, s. 9). Zadnú časť väčšinou celú pokrývajú rôzne ryté geometrické vzory, veľmi časté sú dva vodorovné ryté pruhy, označované ako „double band“ (RACZKY – ANDERS 2003, s. 167, obr. 6: 1, 3; 7: 1). Táto skutočnosť by mohla naznačovať, že celá kompozícia je prispôbená presne zvolenému zornému uhlu, pod ktorým bolo možné zvolenú nádobu pozorovať. V súvislosti s obvyčajnou keramikou sa s podobným javom nestretávame a výzdobu tvoria cyklicky sa opakujúce ryté špirálovité motívy.

Len pri materiáli potiskej kultúry konštatujeme ohraničenie tváre rytým štvorcom, niekedy ešte z vnútornej strany vyplneným ďalšími rytými líniami (tab. I: 9). Zvyšná časť hrdla býva celá pokrytá zložitými geometrickými vzormi, typickými pre potiský materiál.

Motívy na hrdle tvárových nádob západnej lineárnej keramiky sú pomerne rôznorodé, na rozdiel od jednotných znakov zobrazenia vo východolineárnom okruhu a stav zachovania vo väčšine prípadov znemožňuje ich hodnotenie. Nestretávame sa s odlišným výzorom prednej a zadnej časti, objavujú sa najmä jednoduchšie tvary

Tab. I: Vybrané tvárové motívy z priestoru karpatskej kotliny.

1 – Mezözombor-Temető, 2 – Bajč, 3 – Koňská jáma, 4 – Gyoma-Özed, 5 – Šarišské Michal'any, 6 – Budapešť-Békásmegyer, 7 – Füzesabony-Kettőshalom, 8 – Szentés-Ilonapart, 9 – Szegvár-Tűzköves.
Podľa: 1 – KALICZ-KOÓŠ 2000, obr. 1; 2 – CHEBEN 2000, obr. 21; 3 – SKUTIL 1961, tab. 11; 4 – GOLDMAN-SZÉNÁSZKY 2002, obr. 4; 5 – ŠÍŠKA 1989, tab. I: 6; 6 – KALICZ – MAKKAY 1972, obr. 6; 7-8 – KALICZ – MAKKAY 1977, tab. 186: 3, 189: 7; 9 – CSALOG 1959, obr. 1.

tvorené rôzne lomenými rytými líniami, prípadne zostávajú nezdobené. Vo všeobecnosti môžeme tvrdiť, že sa výzdoba hrdla tvárových nádob zhoduje s motívmi objavujúcimi sa na „obyčajnej“ keramike.

Pre prostredie železovskej skupiny je, rovnako ako v prípade szakálhátskych nádob, typický rytý symbol v tvare písmena „M“ umiestnený pod tvárou. V tejto oblasti sa však stretávame s bohatou rytou výzdobou z viacnásobných rytých rovných alebo cik-cakovitých línii, ktorá vyplňa priestor pod „M“ (tab. I: 2). Rôzne zoskupené ryté línie objavujúce sa v mnohých prípadoch nad tvárou sú niekedy považované za vlasy, prípadne zložitejší, cielene vytvorený účes (ŠÍŠKA 1989, s. 107–109, KUZMA, 1990, s. 446).

Na viacerých tvárových nádobách z prostredia szakálhátskej kultúry ako aj železovskej skupiny bolo možné identifikovať maľovanie hrdla červenou a žltou farbou (Biatorbágy-Hosszúrétek a Biatorbágy-Tyúkberek, Kunszentmárton-Jáksor, Szentés-Komitatsrat a Gyoma-Özed)⁷. Čierne maľovanie na červenom podklade sa objavuje len na dvoch spomínaných východolineárnych fragmentoch a pretretie rytého klenutého oblúka čiernou farbou uvádza Šiška (1989, s. 107) v súvislosti s nálezom zo Šarišských Michalian. Samozrejme treba brať do úvahy, že pôvodný počet maľovaných nádob mohol byť podstatne vyšší, keďže v niektorých prípadoch boli stopy po farbe dokonale zničené.

II. Nádobý s aplikovaným figurálnym motívom

Zobrazenie postavy, respektíve postáv sa na rozdiel od aplikovanej tváre nachádza zvyčajne na tele nádoby, presnejšie v jeho vrchnej časti alebo v oblasti najväčšej výdute. Pomerne často sa stretávame aj s umiestnením motívu tesne pod okrajom a ojedinele aj na spodnej časti hrdla, ktorá sa však tradične spája s tvárovými znázorneniami. Figurálne motívy na dnách evidujeme iba v západolineárnom prostredí, predovšetkým v záverečných fázach.

Vlastný antropomorfný motív býva rytý, plastický aj maľovaný. Exempláre s plastickou postavou môžu mať naznačené črty tváre, detailnejšie ľudské charakteristiky alebo osobný šperk, zatiaľ čo ryté zobrazenia sú spravidla jednoduchšie. Napriek pôvodnému názoru, že maľované figurálne motívy sa v strednej Európe počas stredného neolitu nevyskytujú vôbec a v juhovýchodnej Európe len sporadicky (QUITTA 1957, s. 62), sú tieto jedince zastúpené v karpatskej kotline tromi fragmentmi. Otázne je, nakoľko je takýto nízky počet ovplyvnený stavom bádania a z akej miery naozaj odráža určité preferencie neolitických spoločností.

Treba taktiež zdôrazniť, že keramika s aplikovaným figurálnym motívom predstavuje výrazne rôznorodejší materiál ako tvárové nádoby. Aj v rámci jedného spôsobu znázornenia vykazuje veľkú variabilitu – od pomerne realistického až po geometrizované, výrazne štylizované poňatie. Pri viacerých nálezoch sa ani samotní bádatelia nezhodli na identifikácii motívu ako antropomorfného, inokedy zase pôsobí takto charakterizovaný exemplár veľmi nejednoznačne. Okrem už tradičného označenia za žaby, respektíve ropuchy (KERN 1917, s. 59, obr. 5; BUTTLER 1938, s. 37), sa v staršej literatúre môžeme stretnúť aj s opisom „plastického zobrazenia mloka alebo jašterice“ (WILLVONSEDER 1940, s. 2). Samozrejme v súčasnosti sú tieto zobrazenia bez výnimky považované za figurálne motívy a podobné označenia a búrlivé diskusie na túto tému sa v rámci problematiky spomínajú už len v dejinách bádania.

V rámci figurálnych motívov objavujúcich sa na keramike v období neolitu sa v celoeurópskom meradle podarilo identifikovať niekoľko schém zobrazenia ľudských postáv. Táto schematizácia nepredstavuje iba náhodné zjednodušenie tvarov postavy ako už poukázala Kaňáková-Hladíková (2010, s. 60), ale cielený systém zachytávajúci určitú ideu spôsobom zrozumiteľným v rámci danej komunity.

V stredoneolitickom materiáli pochádzajúcom z prostredia karpatskej kotliny môžeme rozlíšiť predovšetkým schematizácie typu X, T a ich varianty (QUITTA 1957, obr. 18; ZALAI-GAÁL 1999–2000, s. 1–7; KALICZ – MAKKAY 1977, tab. 186), zatiaľ čo bitriangulárnu schému môžeme konštatovať len v jedinom prípade – na szakálhátskej nádobe zo Szelevény-Vadasu (tab. II: 1). Na severozápadnej periférii vyčleneného územia sa v prostredí kultúry s lineárnou keramikou stretávame aj s krížovými schémami, avšak označenie týchto zobrazení za antropomorfný motív môže byť vo viacerých prípadoch veľmi povážlivé. Problémom v definovanej oblasti na rozdiel od iných európskych regiónov je výrazne väčšia variabilita zobrazení, teda skutočnosť, že mnohé sa svojím unikátnym stvárnením a predovšetkým odlišnou polohou končatín nedajú jednoznačne zaradiť k jednej z týchto schém, respektíve sa od „ideálnej schémy“ vo viacerých bodoch odlišujú. Dôsledné pridržanie sa tejto typológie tak neumožňuje postihnúť širokú škálu možných variácií figurálneho motívu a ich osobitostí. Preto nezostávame len pri tomto konštatovaní, čo by automaticky znamenalo skreslenie informácií o exemplároch, ktoré do načrtnutých schém nezapadajú, a predkladáme podrobnejšiu analýzu jednotlivých zobrazení v rámci samostatných kategórií podľa spôsobu ich vytvorenia.

Ila. Zobrazenie postavy

Rytý figurálny motív

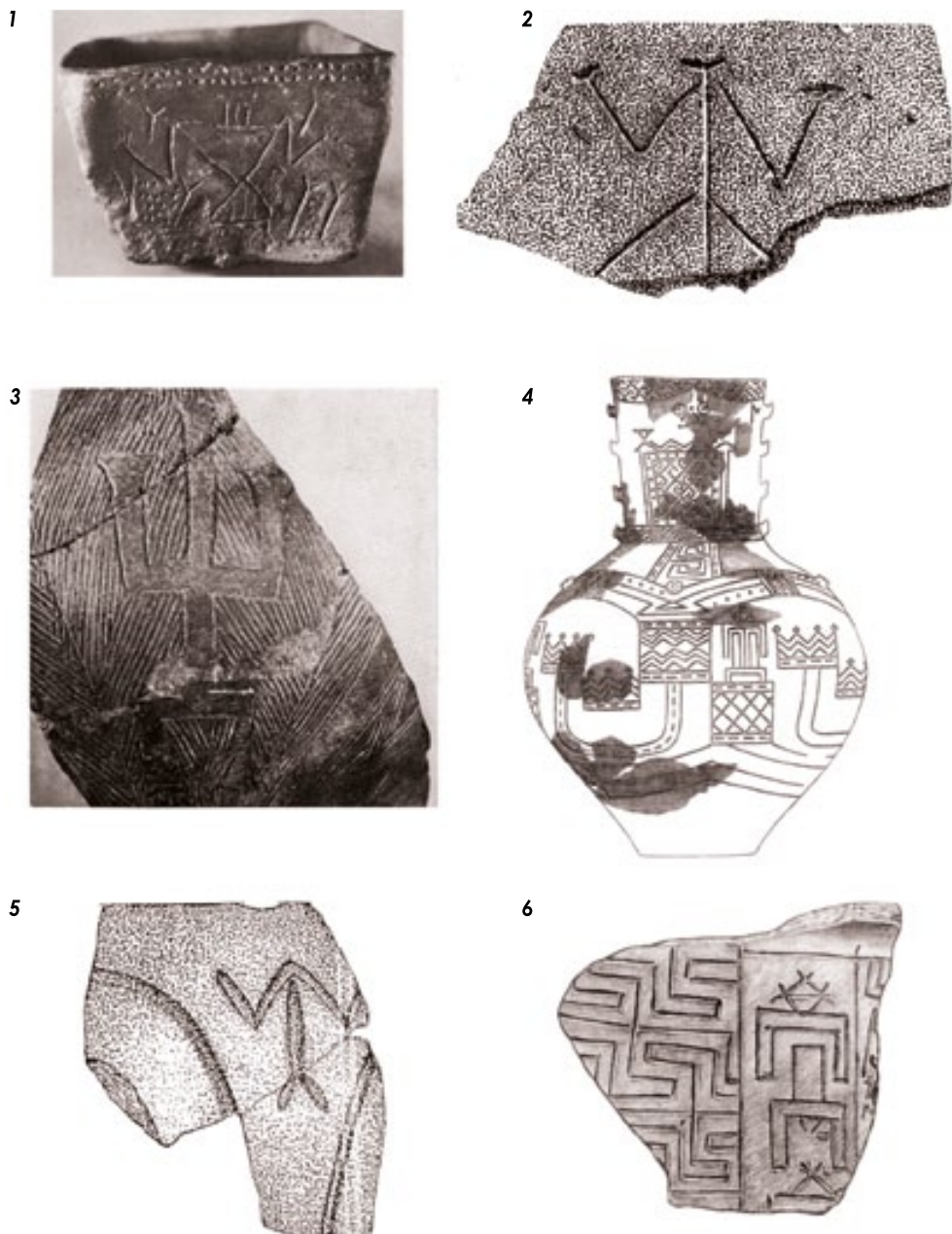
Nálezy s rytými postavami predstavujú v karpatskom priestore najpočetnejšiu skupinu. Ich telo je tvorené jednoduchou, dvojitou alebo viacerými zvislými rytými líniami. Postavy tvorené jednou rytou líniou sú veľmi štylizované a ich odlíšenie od obvyčajnej výzdoby môže byť pomerne komplikované. Na telách zobrazených takýmto spôsobom sa nevyskytujú žiadne iné prvky (naznačenie súčastí odevu, šperku).

Horné končatiny väčšinou vychádzajú z vrchnej časti tela a sú tvorené jednou až tromi lomenými rytými líniami. V západolineárnom aj východolineárnom okruhu sú zobrazené v tzv. adoračnom geste – ohnuté v polovici, konce smerujú dohora – tvarom pripomínajú „W“ (tab. II: 2).

Zaujímavým fenoménom je pomerne časté zakončenie rúk v podobe vejárovitého rozšírenia (tab. II: 3), alebo dokonca niekoľkých naznačených prstov (KALICZ 1970, tab. 28–29; QUITTA 1957, tab. 17: 5; RACZKY 1987, s. 61–83).

Úplne iné stvárnenie sledujeme v prostredí potiskej kultúry. Spomínané držanie horných končatín je nahradené typickou vodorovnou rytou líniou, zvyčajne dvojitou, lemujúcou zhora telo, ktorá je zalomená na oboch stranách v pravom uhle smerom dole (tab. II: 4, 6).

Zobrazenie dolných končatín je extrémne rôznorodé, spoločným znakom pri všetkých je len vytvorenie motívu jednou alebo dvomi rytými líniami. Vo viacerých prípadoch dolné končatiny absentujú úplne, alebo sú len naznačené rozdelením spodnej časti tela do viacerých krátkych rýh⁸, prípadne špicatých výbežkov⁹,

Tab. II: Vybrané figurálne motívy z priestoru karpatskej kotliny.

1 – Szelevény-Vadas, 2 – Mórógy-Tűzkodomb, 3 – Borsod-Derekegyháza, 4 – Öcsöd-Kováshalom, 5 – Petrivente, 6 – Kisköre-Gát. Podľa: 1,3 – KALICZ 1970, tab. 19, 28 – 29, ; 2 – ZALAI-GAÁL 1999–2000, obr. 1 – 2; 4 – RACZKY 1987, obr. 4; 5 – HORVÁTH – KALICZ 2003, obr. 1; 6 – RACZKY 1999/2000, obr. 7.

aj keď častejšie sa objavujú v podobe otočeného „U“ (tab. II: 4, 5). Na severozápadnej periférii vyčleneného územia, predovšetkým v prostredí západolineárnych nálezoch z oblasti Polabia konštatujeme výrazné ohnutie nôh, čím vytvárajú podobu písmena M alebo W¹⁰ a ich menej rozlíšiteľné variácie. Práve na základe takejto pozície dolných končatín v kombinácii s adoračným gestom rúk boli v prvej polovici 20. storočia formulované viaceré teórie o možnom zobrazovaní žiab respektíve ropúch. Taktiež treba upozorniť, že pri týchto sa často stretávame s perovitým znázornením troch až piatich prstov na nohách.

Zobrazenie hlavy uvádzame ako posledné, keďže sa pri viacerých rytých postavách nevyskytuje a telo končí krkom, alebo v mieste pripojenia horných končatín. Tento jav je charakteristický predovšetkým pre nálezy západnej lineárnej keramiky. Na fragmente z Borsod-Derekegyházy (tab. II: 3) je pravdepodobne naznačená rozšírením línie tela v jeho hornej časti. V potiskom prostredí nadobúdajú hlavy presné geometrické formy – najčastejšie ide o kosoštvorce alebo trojuholníky (tab. II: 6).

Plastický figurálny motív

Telo je pri plastických postavách zobrazené vo forme lišty rôznej hrúbky. V niektorých prípadoch sledujeme aj naznačenie určitých charakteristických prvkov ako sú pohlavné, alebo individuálne znaky.

Samostatným fenoménom sú takzvané „dorzálne figúrky“ objavujúce sa v prostredí kultúry so západnou lineárnou keramikou, ktoré sú zobrazené od chrbta, pričom takéto zobrazenia nepokrývajú žiadne kultúrne charakteristické znaky. Výnimkou je jedinec postava na nádobe z Vedrovic (tab. III: 1), ktorú zdobí zreteľná notová hlavička.

Horné končatiny sú na rozdiel od iných častí zastúpené pri všetkých jedincoch. Ruky najčastejšie smerujú viac menej kolmo od tela a v polovici dĺžky sa ohýbajú nahor prípadne nadol, pričom nie je pravidlom, že musia byť obe v rovnakej polohe (tab. III: 2, 3). Takéto jedince pôsobia veľmi dynamicky a navodzujú dojem pohybu na rozdiel od voľne spustených, ohnutých rúk pri tele, ktoré sledujeme napríklad na známej dražburgskej venuši (tab. III: 4). Ruky založené v bok sa objavujú na jednej plastike z Hurbanova-Bohatej (tab. III: 5), pričom podobnú pozíciu by sme mohli očakávať aj na druhom zlomku. Tak ako pri rytých motívoch aj pri plastických sa vo viacerých prípadoch stretávame so zobrazením prstov pomocou drobných zárezov respektíve preliačení (tab. III: 4).

Sledovanie znázornenia dolných končatín z veľkej miery znemožňuje stav zachovania jednotlivých nálezov. Pokiaľ sú pozorovateľné, najčastejšie sú rovné a stoja tesne vedľa seba, s výrazne skrčenými nohami charakteristickými pre ryté jedince sa takmer vôbec nestretávame. Objavujú sa len na protolineárnej zásobnici z Košíc-Červeného raku, kde sú kolmé na líniu tela a v polovici sa ohýbajú v pravom uhle nadol (tab. III: 6).

Vo všeobecnosti môžeme tvrdiť, že hlava býva súčasťou plastických zobrazení. Na rozdiel od rytých postáv, pri plastických často zaznamenávame aj zachytenie jednotlivých črt tváre. Najlepším príkladom je práve dražburgská venuša, ktorá očami a ústami znázornenými pomocou vodorovných línií, výrazným nosom a s ním spojeným plastickým rebrom predstavuje typické zobrazenie tváre v železovskom prostredí, známe z tvárových nádob tejto skupiny. Unikátom je postava z Novej Vsi

Tab. III: Vybrané figurálne motívy z priestoru karpatskej kotliny.

1 – Vedrovica, 2 – Battonya-Párász, 3 – Tiszavasvári-Paptelekhát, 4 – Taborac bei Draßburg, 5 – Hurbánovo-Bohatá, 6 – Košice-Červený rak, 7 – Nová Ves, 8 – Szegvár-Tűzköves.
 Podľa: 1, 7 – PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, s. 176; 2 – GOLDMAN – SZÉNÁSKY, obr. 2: 3; 3 – KALICZ 1970, s. 81; 4 – WILLVONSEDER 1940, obr. 1-2; 5 – BŘEZINOVÁ – PAŽINOVÁ 2011, tab. II: 6 – KAMINSKÁ – KACZANOWSKA – KOZŁOWSKI 2008, obr. 7-8; 8 – KOREK 1987, obr. 42.

(tab. III: 7) so „stylizovanou hlavou v podobě dvou žeber, která navozují dojem býčích rohů“ (PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, s. 167). Další takéto znázornenie kombinované s určitým zoomorfným prvkom sa v zostavenom súbore nevyskytuje a doteraz k nemu neboli nájdené žiadne analógie ani zo susedných oblastí. Je otázne, nakoľko má tento nález nejakú súvislosť s „rohatými“ tvárovými fragmentmi z územia Rakúska.

Maľovaný figurálny motív

Z vyčleneného územia pochádzajú tri maľované fragmenty a hoci je každé stvárnenie jedinečné, spoločným znakom pre všetky je použitie červenej farby, ktorou bol motív vytvorený. Neskoroszakálhátsky nález z lokality Szentes-Ilonapart (KALICZ – MAKKAY, 1977, s. 157, tab. 189: 7) nie je zachovaný celý, napriek tomu môžeme tvrdiť, že telo je tvorené obdĺžnikovitým útvarom, s dolnými končatinami naznačenými zalomenými líniami v jeho dolnej časti. Postava z Battonya-Párászu (GOLD-MAN – SZÉNÁSZKY 2009, s. 53–60, obr. 2: 7) je zobrazená v typickom potiskom štýle s nápadnou geometrizáciou jednotlivých figurálnych prvkov. Exemplár z lokality Szegvár-Tűzköves (tab. III: 8) sa vyznačuje okrúhlou hlavou plynulo prechádzajúcou do tela zobrazeného formou hrubšej línie. Ruky smerujú nahor a následne sa ohýbajú v laktoch.

IIb. Výzdoba zostávajúcej časti nádoby

V prípade zobrazení postáv by sme na rozdiel od predchádzajúcich tvárových nádob samostatné analyzovanie výzdoby hrdla a výzdoby tela mohli označiť za pomerne neúčelové, keďže nič nenasvedčuje podobnej diferenciacii. Na základe malého počtu zachovaných reprezentatívnejších exemplárov môžeme konštatovať, že zdobenie najčastejšie absentuje úplne, alebo sa nijak dramaticky nelíši od typickej výzdoby „obyčajnej keramiky“ konkrétnej kultúry/skupiny. Rovnako nezaznamenáme ani odlišnú výzdobu prednej a zadnej strany akejkoľvek časti nádob.

Unikátnym nálezom je zrekonštruovaná protolineárna zásobnica z Košíc-Červeného raku s neobyčajne bohatou plastickou výzdobou. Hrdlo je od tela oddeľené dvojitou plastickou lištou s vhlbenými odtlačkami prstov. Pod ňou sa nachádzali plastické výjavy usporiadané v dvoch horizontálnych pásoch, pokrývajúce vrchnú časť a najväčšiu výduť. V hornom rade sú zobrazené tri ľudské postavy so silne skrčenými nohami a rukami v adoračnom geste – tzv. oranti. Medzi nimi je umiestnená býčia hlava s výraznými rohmi a jeden neidentifikovaný motív. Dolný rad tvoria štyri rôzne zoomorfné figúrky, označované ako býky. Na povrchu všetkých aplikovaných zobrazení sú viditeľné odtlačky prstov. Z prostredia karpatskej kotliny ide o jediný známy nález zachytávajúci figurálny motív v kombinácii so zoomorfnými aplikáciami. Z východolineárneho prostredia pochádza aj fragment z lokality Tiszavasvári-Paptelekhát (tab. III: 3), na ktorom vidíme časť plastickej lišty zdobenú rovnakým spôsobom. Zachovaná časť povrchu bukovohorskej nádoby z Borsod-Derekegyházy (tab. II: 3) je celá pokrytá typickými zložitými ornamentmi, tvorenými z viacnásobných rytých línií.

Výzdobu v szakálhátskom prostredí môžeme hodnotiť iba v jednom prípade – na nádobe zo Szelevény-Vadasu (tab. II: 1). Okraj prednej strany lemujú dva rady vpichov, pod ktorými je figurálny výjav, okolo ktorého sa, najmä v dolnej časti, zoskupujú rôzne ryté motívy – schematizované postavy v podobe písmena Y, zhluky vpichov

a jemné zvislé línie. Podobné prvky, len inak usporiadané, pokrývajú aj zadnú stranu, zatiaľ čo bočné sú nezdobené.

Potiské fragmenty sú charakteristické zložitou rytou geometrickou výzdobou pozostávajúcou z rôzne lomených línií, zapíňajúcich prevažnú časť nádoby. Pri viacerých fragmentoch z lokality Kisköre-Gát (RACZKY 1999/2000, obr. 7: 1 – 4, 6) môžeme predpokladať rozdelenie povrchu na niekoľko plôch, z ktorých každá je zdobená inak. Jedinečná je zásobnica z Öcsöd-Kováshalomu (tab. II: 4), ktorá okrem piatich postáv na najväčšom vyduťi obsahuje aj motív tváre zobrazený na hrdle. Na viacerých nádobách sa nachádzajú aj plastické, viac menej polkruhové výčnelky. Maľované motívy v podobe vodorovného radu malých červených bodiek sa objavuje na úlomku z lokality Szegvár-Tűzköves (tab. III: 8). Ostatné prvky, ktorých náznaky vidíme v hornej časti, sa nezachovali.

Materiál západolineárneho okruhu sa vyznačuje výzdobou typickou pre „obyčajný“ keramický inventár tvorenou rytými líniami. Môžu byť rovné, ľubovoľne zalomené, alebo viaceré rovnobežné, vytvárajúce cik-cakovitý motív, prípadne meandrový vzor.

Chronologické a kultúrne vzťahy

Z analýzy jednoznačne vyplýva, že zozbierané nálezy je možné rozčleniť do niekoľkých časovo a priestorovo vymedzených celkov, v ktorých vykazujú spoločné znaky. Je veľmi zaujímavé sledovať nakoľko rešpektujú hranice rozšírenia jednotlivých kultúr/skupín, a na druhú stranu, či sa v rámci týchto kultúr/ skupín objavuje len jeden štýl zobrazovania alebo viaceré, prípadne či v priebehu ich vývoja dochádza k nejakým zmenám.

I. tvárové nádoby

V prípade tvárových nádob je nápadná štýlová jednotnosť zobrazení predovšetkým vo východnej časti karparskej kotliny, kým na západe môžeme konštatovať určitú unifikáciu až v železovskom prostredí. Hranicu medzi oboma regiónmi, v ktorých si zobrazenia zachovávajú viac menej rovnaké charakteristiky, tvorí oblasť medzi Dunajom a Tiszou.

Ia. keramika s tvárovými zobrazeniami vo východnej časti Karpatskej kotliny

Pre širšiu oblasť horného a stredného Potisia je počas celého obdobia trvania kultúry s východnou lineárnou keramikou typická jednotná triangulárna koncepcia tváre, do ktorej z hora zasahuje zložitý oblúkový symbol z viacerých línií. Rovnaký motív zaznamenávame aj v iných prostrediach východolineárneho okruhu, v súvislosti s aktuálnym súborom ide o bukovohorskú kultúru a skupinu Tiszadob.

Vzory pre takúto schému sme v prvom rade hľadali v materiáli predchádzajúcej včasnoneolitickej kultúry Körös, ktorá v oblasti Potisia zohrala významnú úlohu aj pri procese formovania následnej kultúry s východnou lineárnou keramikou.

Podobné zobrazenie tváre sa objavuje už na fragmente zo Sonkádu (tab. IV: 1), na ktorom samotná tvár výrazne vystupuje z povrchu nádoby a zdola ju ohraničuje masívne plastické rebro pripomínajúce bradu. Prítomnosť rytého ornamentu sa nezistila. Napriek tomu, že celkový výzor nezodpovedá neskoršiemu znázorňovaniu, ako ho sledujeme na východolineárnom materiáli, pre jednotlivé prvky môžeme nájsť

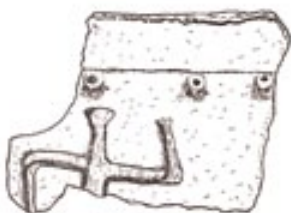
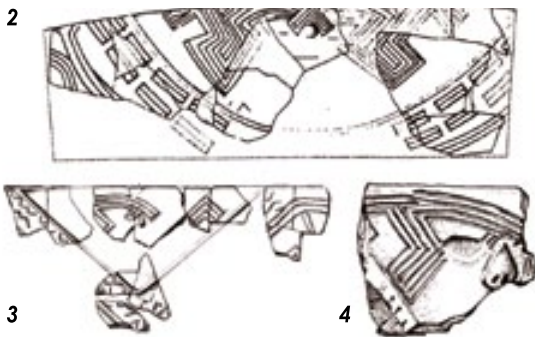
evidentné paralely. Najvýraznejšie však pôsobí plastické rebro v tvare „V“, ktoré sa v rovnakej alebo zaoblenej forme objavuje aj v stredoneolitickom východolineárnom materiáli (lokality Sajószentpéter, Domica, Polgár-Nagy-Kasziba – tab. IV: 2–4). Rovnaký tvar je zachovaný aj pri zobrazení na vystupujúcom triangulárnom tvárovom poli¹¹.

V dolnej časti Potisia v období následnej szakálhátskej kultúry, ktorej centrálna oblasť rozšírenia leží medzi riekami Körös a Maros, dochádza k výraznej zmene zobrazenia. Vlastná tvár si naďalej udržiava podobný výzor, ale pôvodný klenutý symbol sa úplne vytráca a objavuje sa rytý „M“ motív lemujúci zdola tvár. Práve juhovýchodné situovanie v rámci lineárneho prostredia by mohlo naznačovať, že tento jav súvisí s uplatnením juhovýchodných vplyvov, ktoré v stupni Vinča A-B2 získali na intenzite (KALICZ – MAKKAY 1972, s. 9), čo len potvrdzujú zmienky J. Szénászky (1990, s.160) o tvárových nálezoch zo szakálhátskeho sídliska Battonya-Párász, štýlovo veľmi podobných vinčianskym jedincom. Autorka taktiež naznačuje, že zvyk zobrazovania tváre na pokrievkach, ako ho pozorujeme na fragmente z tej istej lokality, je typický práve pre vinčianske a bucovaťské prostredie, naopak v szakálhátskom kontexte predstavuje cudzí prvok, aj keď vlastné zobrazenie v tomto prípade zachováva miestne tradície. Viaceré importy na lokalite Csóka-Kremenyák (BANNER 1960, tab. XXIII: 4–5; KALICZ 1970, s. 81, obr. 49, 51), medzi inými aj časť tradičnej vinčianskej pokrievky, tento predpoklad potvrdzujú. Raczky (1982, s. 230) dokonca vyslovil názor o priamom vplyve vinčianskeho prostredia na vznik szakálhátskej kultúry.

V tomto smere musíme spomenúť aj známu zásobnicu z lokality Vinča (KALICZ 1989, s. 105, obr. 4), ktorá znázornením tváre, charakteristickým rytým „M“ aj výzdobou hrdla a tela výrazne pripomína szakálhátske jedince. Takéto zobrazenie je vo vinčianskom prostredí netypické a pravdepodobne ide o dokonalú napodobeninu, alebo dokonca pravý szakálhátsky import (KALICZ – MAKKAY 1972, s. 12; KALICZ 1989, s. 105; ZALAI-GAÁL 2009, s. 35). Nezanedbateľný je aj rozvoj súčasnej kultúry Bucovať v Banáte, ktorá mohla taktiež prispieť k premene stvárnenia. Kultúrne prepojenie oboch regiónov bolo na základe podobného znázornenia a uplatnenia do istej miery „deformovaného“ „M“ symbolu dokázané viacerými bádatelmi (LAZAROVICI 1983, s. 131–176, obr. 15: 3, 7, 9; PAVLŮ 1997/98, s. 124). Objavujú sa dokonca názory, že vzory pre szakálhátske tvárové nádoby pochádzajú predovšetkým z Banátu (RACZKY – ANDERS 2003, s. 171).

Môžeme teda tvrdiť, že v oblasti Potisia v priebehu stredného neolitu zaznamenáme dve veľké kultúrne sféry prejavujúce sa viac menej striktným dodržiavaním určitej schémy. V jej severnej časti ide o komplex východnej lineárnej keramiky, bukovohorskej kultúry a skupiny Tiszadob, južná časť predstavuje szakálhátske prostredie. Táto jednota svedčí o udržiavaní určitých vzťahov medzi komunitami daného regiónu, v rámci ktorých bola uskutočňovaná intenzívna informačná výmena zabezpečujúca pretrvanie zobrazenia v nezmenenej podobe. Samozrejme v szakálhátskom prostredí treba brať do úvahy spomínané cudzie vplyvy, avšak celkové zachovávanie „tradičného“ výzoru tvárových nádob je nesporné.

K štýlovému zjednoteniu v Potisi dochádza až na konci stredného a začiatkom mladého neolitu počas trvania potiskej kultúry. V tomto prostredí sa uplatňuje úplne odlišné zobrazovanie tváre ako v predchádzajúcich kultúrach. Vodorovné ryhy

Tab. IV: Vybrané tvárové a figurálne motívy komplexu Starčevo-Körös-Criș a stredoneolitické nálezy z karpatskej oblasti.

1 – Sonkád, 2 – Domica, 3 – Polgár Nagy-Kasziba, 4 – Sajószentpéter, 5 – Hódmezővásárhely-Kotacpart, 6 – Szentef-Nagyjaksorpart, 7 – Tiszavasvári-Paptelekhát, 8 – Sarvaš, 9 – Kolesovice.
 Podľa: 1 – KOREK 1977, obr. 17:1; 2 – LICHARDUS 1974, obr. 17; 3 – RACZKY – ANDERS 2003, obr. 3: 7; 4 – KALICZ – KOÓS, obr. 9: 4; 5, 7 – KALICZ 1970, obr. 10, 18, tab. 19; 6 – MAKAY 1971: tab. II; 8, 9 – QUITTA 1957, tab. VI.

predstavujúce oči a ústa boli nahradené kruhovými preliačeniami, charakteristické je aj orámovanie celého motívu rytým štvorcom prípadne obdĺžnikom. Prerod szakálhátkeho zobrazenia na potiské veľmi pekne dokumentuje včasnopotiská zásobnica z Öcsöd-Kováshalomu (tab. II: 4). Tvar aj veľkosť zodpovedá szakálhátkej tradícii a zhodné sú aj niektoré ryté motívy (vodorovné línie deliace hrdlo od tela nádoby, poloblúky v hornej časti vydutia). Novinkou je však znázornenie tváre a hustejšia, takmer celoplošná geometrická výzdoba koncentrovaná v strednej časti, tvorená lomenými rytými líniami, vpichmi a najmä geometrickými vzormi ako sú štvorce, obdĺžniky, kosoštvorce. Napriek viacerým evidentným zmenám v stvárnení sa niektorí bádatelia usilujú nájsť spojenie so starším materiálom. Dvojica autorov Racky a Anders (2003, 170) uvádza na zadnej strane potiských tvárových nádob prežívanie „double band“ objavujúceho sa už v starších fázach východnej lineárnej keramiky, tieto fragmentárne nálezy sú však pomerne nejednoznačné a ťažko identifikovateľné. V rámci tejto oblasti by sme mohli predpokladať o prežívaní určitých kultúrnych tradícií považovať za odôvodnený, ale na vyslovenie konkrétnejších tvrdení zatiaľ chýba archeologický materiál.

Ib. keramika s tvárovými zobrazeniami v západnej časti karpatskej kotliny

V západnej časti karpatskej kotliny sa vývoj tvárových zobrazení uberal iným smerom. Počas trvania kultúry so západnou lineárnou keramikou sa nestretávame s jednotným výzorom aplikovaných motívov a charakteristickým znakom je ich veľká variabilita. Znázornenia v jednotlivých oblastiach jej rozšírenia nie sú tak jednoznačne identifikovateľné ako v predchádzajúcich prípadoch. V širšom stredodunajskom priestore (Morava, Rakúsko, juhozápadné Slovensko, Zadunajsko) predstavuje jediný prvok typický pre všetky fragmenty výrazný plastický nos. Veľmi časté je aj plastické klenuté obočie, ktoré v prípade rakúskych nálezov prechádza do vystupujúcich rohov. Triangulárna koncepcia tváre je aj v tomto prostredí zachovaná, avšak za jej nosné znaky môžeme považovať spomenuté plastické prvky zobrazenia, vytvárajúce v strede výrazné „T“.

Situácia sa výrazne zmenila v prostredí železovskej skupiny, ktorej tvárové nálezy sú pomerne početné a zobrazením jednotnejšie ako v predchádzajúcom období. Spoločným znakom pre tieto exempláre je plastický nos prechádzajúci do vodorovnej líšty nad očami a rytý „M“ symbol v spodnej časti tváre zvýrazňujúci triangulárnu schému. Tradičné je aj znázornenie očí a úst formou vodorovných rýh. Viaceré charakteristiky sa zhodujú so staršími západolineárnymi nálezmi, avšak v tomto prostredí sledujeme ich sformovanie do určitého striktnejšie dodržiavaného zobrazenia. Novým prvkom je ryté „M“ pod tvárou, ktoré niektorí autori vysvetľujú priamym prebratím motívov zo szakálhátkej oblasti a ich aplikovaním na miestne keramické tvary (KALICZ – MAKAY 1972, s. 12). Na druhú stranu sa nájdu bádatelia presvedčení, že na základe „M“ motívu „nie je možné spájať zobrazenia tvárí železovskej skupiny a východolineárneho okruhu“ (KUZMA 1990, s. 447). Na jednoznačné klasifikovanie tohto symbolu, prípadne celého zobrazenia ako prebratého alebo úplne nezávisle vytvoreného, však nemáme dostatok dokladov. Isté je, že určité vzťahy medzi týmito dvoma prostrediami existovali, otázkou však zostáva, nakoľko v rámci nich ovplyvnili štýl tvárových zobrazení daných spoločensťami. O kontaktoch s inými kultúrami sved-

čia bukovohorské importy nájdené v železovskom kontexte ako aj nález nádoby s typickou železovskou výzdobou na lokalite Vinča, datovanou do stupňa B2 (CHEBEN 2002, s. 162). Dvojtvárovosť nádob železovskej kultúry môžeme v karpatskej kotline tiež považovať za cudzí prvok, sprostredkovaný kultúrou Vinča z oblasti centrálného Balkánu a juhovýchodnej Európy, kde k takýmto nálezom nachádzame početné analógie (KALICZ – MAKKAY 1972, s. 12–13, KALICZ 1989, s. 105; VASIĆ 1936, obr. 17).

Kultúrne zmeny odohrávajúce sa v tomto priestore začiatkom mladého neolitu priniesli úplne nové ponímanie antropomorfnej motiviky, ktoré sa naplno prejavilo v prostredí vznikajúceho lengyelského okruhu. Hoci na niektorých včasnolengyelských jedincoch¹² môžeme pozorovať doznievanie staršej tradície zobrazovania tváre ako jediného antropomorfného znaku, jej celkový výzor sa od predchádzajúcich starších vzorov výrazne líši. Nápadná je najmä zmena spôsobu stvárnenia jednotlivých črt – pôvodné ryté časti úplne ustúpili plastickým, ktoré bývajú doplnené výraznou maľbou. Charakteristickým javom je taktiež postupné pribúdanie ďalších antropomorfných prvkov ako sú ramená, ruky a plastické prsia. Najreprezentatívnejším exemplárom je bezpochyby nález zo Svodína (KALICZ 1998, obr. 58: 6; ZALAI-GAÁL 2009, s. 1–2), podľa ktorého sa ostatné, podobné nádoby klasifikujú ako „svodínsky typ“. Tento materiál spolu s početnými voľnými plastikami už ale predstavuje súčasť mladoneolitického súboru umenia zobrazovania človeka s vlastnými špecifikami, odlišným spoločenským významom, funkciou a informačným obsahom.

II. nádoby s aplikovaným figurálnym motívom

Pri nádobách s aplikovanými figurálnymi motívmi môžeme vo všeobecnosti konštatovať výrazne väčšiu rôznorodosť. V kontexte jednotlivých stredoneolitických kultúr/ skupín sa okrem samotného výzoru figurálneho motívu líši aj spôsob jeho vytvorenia. Typické sú nálezy rytých aj plastických, prípadne maľovaných motívov v rámci jedného kultúrneho celku. S jednotným štýlom charakteristickým pre určité prostredie sa nestretávame, aj keď v niektorých prípadoch by sme mohli zachytiť aspoň jeho náznaky. Vzhľadom na celkovú variabilitu materiálu je však sledovanie konkrétnych vplyvov na výsledné znázornenie ako aj procesu jeho formovania veľmi problematické. K viditeľnej diferenciacii vývoja vo východnej a západnej časti karpatskej kotliny, tak ako sme ju pozorovali v prípade tvárových nádob, nedochádza, napriek tomu sú v rámci týchto geografických celkov postrehnuteľné určité tendencie aj v zobrazovaní figurálnych motívov. Oblasť Gemeru, ktorá sa nachádza približne v strede vyčleneného územia, sa štýlom zobrazovania figurálnych motívov prikláňa k západolineárnemu okruhu, preto nálezy z tohto prostredia uvádzame spolu s nálezmi zo západnej časti karpatskej kotliny.

Ila. keramika s aplikovanými figurálnymi motívmi vo východnej časti karpatskej kotliny

S typickým východolineárnym zobrazovaním figurálnych motívov¹³ sa v karpatskom priestore stretávame prvýkrát a pomerne často už v prostredí včasnoneolitickej kultúry Körös, respektíve celého komplexu Starčevo-Körös-Çris, najmä v jeho mladších stupňoch (QUITTA 1957, s. 59; MAKKAY 1971, s. 40–41; ZALAI-GAÁL 1999–2000, s. 5). Adoračné gesto rúk sa však v rovnakej podobe objavuje na körösskom frag-

mente zo Szentes-Nagyjaksorpartu (tab. IV: 6). Ďalším príkladom môže byť nález z lokality Hódmezővásárhely Kotacpart (tab. IV: 5) do detailov zhodný s exemplárom z Tiszavasvári-Paptelekhátu (tab. IV: 7).

Motív ľudských postáv sa v tomto kontexte objavuje výlučne v podobe plastických poloreliéfnych zobrazení, z ktorých niektoré predstavujú mimoriadne blízke paralely k sledovaným neskorším exemplárom. V tejto súvislosti treba spomenúť aj aplikované zoomorné motívy objavujúce sa na nádobe z Červeného raka. Ide o tri až päť plastických aplikácií hláv s rohmi identifikovaných ako býčie hlavy, ktoré niektorí autori považujú za pozostatok včasnoneolitickej symboliky typickej pre neolitizačné centrá v Anatólii – konkrétne býčí symbolizmus známy z Çatal Hüyük (KAMINSKÁ – KACZANOWSKA – KOZŁOWSKI 2008, s. 85). Nesnažíme sa tento názor a priori spochybniť, avšak treba podotknúť, že interpretácia týchto zobrazení ako býkov je pomerne neistá a z körösského prostredia poznáme niekoľko podobných zobrazení považovaných za jelene, prípadne kozy. Ideálnym príkladom je 65 centimetrov vysoká zásobnica z lokality Hódmezővásárhely-Kotacpart (KALICZ 1970, tab. 6, 7), na ktorej sa nachádzajú tri zoomorné motívy (interpretované ako kozy) a štylizovaná ľudská postava. Radi by sme preto zdôraznili, že k motivike zachytenej na protolineárnej zásobnici poznáme viaceré chronologicky aj regionálne bližšie analógie.

V kontraste s východolineárnym materiálom stoja nálezy pochádzajúce z prostredia potiskej kultúry, ktoré na rozdiel od szakálhátskych plastických zobrazení pridŕžajúcich sa východolineárnemu zobrazovaniu nevykazujú žiadnu zhodu so staršími nálezmi. Tradičný geometrický potiský rytý štýl stvárnenia postáv nemá v predchádzajúcom období priamych predchodcov, preto môžeme predpokladať, že ide o nezávislý kultúrny prejav týchto neolitických spoločenstiev.

IIb. keramika s aplikovanými figurálnymi motívmi v západnej a strednej časti karpatskej kotliny

Pri západolineárnej keramike s figurálnym motívom predpokladáme, že vplyv starčevsko-körösského podložia dlhodobo pretrvával nie len vo východnej oblasti karpatskej kotliny, ale aj v jej západnej časti a príslahlých vzdialenejších územiach. Napriek tomu, že prevažná väčšina stvárnení je rytá, zachytená pozícia tela by u niektorých mohla naznačovať spojitosť so staršími vzormi. Ako dokonalá ilustrácia slúži rytý exemplár bukovohorskej kultúry z lokality Borsod-Derekegyháza (tab. II: 3), respektíve fragment západnej lineárnej keramiky zo stredočeských Kolečovic (tab. IV: 9), ktoré sa oba nápadne podobajú na plastické znázornenie ženy zo starčevskej lokality Sarvaš (tab. IV: 8). V oboch prípadoch sledujeme ruky ohnuté v adoračnom geste a silne skrčené nohy. Hlava, dlane aj chodidlá sú na prvom zmienenom úlomku naznačené formou rozširujúcich sa koncov rytých línií, na druhom presne kopírujú reálny tvar jednotlivých častí. Toto pozorovanie nás privádza k otázke, nakoľko sa dajú ostatné takzvané „pseudožabacie“ západolineárne ryté postavy charakteristické viac menej rovnakou pozíciou spájať s pretrváváním staršej včasnoneolitickej tradície. Aj napriek postupnej premene a zjednodušovaniu zobrazenia (počas ktorého sa prestala objavovať hlava) si stále zachovávajú určité spoločné znaky, najmä silne skrčené držanie končatín smerujúcich do strán. Proces transformácie ľudského stvárnenia vrcholí štylizáciou postavy v najmladšom stupni lineárnej keramiky plynule

prechádzajúcou do stále abstraktnejších vypichovaných foriem. Zaujímavé je, že súčasne dochádza aj k presunu znázornenia z vonkajšej strany nádoby na vnútornú. Tento jav dokladajú početné nálezy z oblasti Čiech, Polabia a Porýnia (QUITTA 1957, obr. 18: 5, 7, 12; HORÁKOVÁ-JANSOVÁ 1938, obr. 31: 2). Postupná štylizácia postavy prebiehala v rôznych regiónoch s inou intenzitou a často nádoby týchto kultúr nie je možné spoľahlivo odlíšiť kvôli pretrvávaniu typickej rytej výzdobnej techniky aj v počiatočných fázach vypichovaného okruhu. Vzhľadom na extrémne vysokú mieru abstrakcie zhodnú s celkovo uplatňovanou výzdobnou motivikou by sme podľa nášho názoru mali v tomto období brať do úvahy možnosť transformácie pôvodného antropomorfného motívu na „obyčajný“ prvok vypichovanej výzdoby.

K zjednoteniu figurálneho zobrazovania v západnej časti karpatskej kotliny dochádza v nastupujúcom lengyelskom kultúrnom okruhu. Na zachovávanie starších západolineárnych vzorov stupni Lengyel I poukazuje fragment dna z moravskej lokality Mašovice (PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, s. 191). Telo je stvárnené jednoduchými rytými líniami a pozícia výrazne skrčených končatín sa zhoduje s mladolineárnymi jedincami. Novinkou je naznačenie hlavy, ktorá sa na starších exemplároch nevyskytovala. V priebehu krátkeho obdobia však dochádza k pretváraní pôvodných motívov a formovaniu vlastného, unikátneho štýlu, ktorý v stupni Lengyel II najlepšie dokladá známa nádoba zo Sřelíc (PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, s. 200–201). Objavujú sa aj plastické stvárnenia, ale svojim výzorom už rovnako ako v prípade tvárových nádob jasne signalizujú odklon od stredoneolitických predchodcov (PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, s. 197; MAKAY 1971, s. 39–40, obr. 1). Tieto nálezy odrážajú predstavy komúní mladého neolitu a spadajú do inej dejinnej kapitoly, prekračujúcej chronologický rámec predkladaného príspevku.

Záver

Je evidentné, že pôvod antropomorfných aplikovaných motívov na stredoneolitickej keramike sa v priestore karpatskej kotliny nejaví ako jednotný a otázkami vzniku a vývoja týchto zobrazení sa treba zaoberať vo viacerých kultúrnych prostrediach samostatne. Výrazné rozdiely vo vývojových tendenciách sledujeme aj v rámci jednotlivých skupín nálezov.

Pri tvárových nádobách východolineárneho okruhu konštatujeme jednotnú schému zobrazovania tváre, výraznú triangulárnu koncepciu umocnenú plastickým rebrom, prípadne triangulárnym tvárovým polom, ktorá sa neobjavuje v prostredí súčasných juhovýchodobalkánskych kultúr (dokonca ani v starčevskom materiáli) rovnako ani v pôvodných neolitických centrách a identifikujeme ju iba v prostredí predchádzajúcej kultúry Körös¹⁴. Zastávame názor, že je preto veľmi povážlivé hľadať prototypy východolineárnych tvárových zobrazení z karpatskej oblasti na často uvádzaných blízkovýchodných lokalitách Hassuna alebo Hoca Cesme (DOMBORÓCZKI 2013, s. 498). Samozrejme nepopierame jednoznačný súvis s týmto materiálom, avšak jeho význam vidíme skôr vo funkcii centra, z ktorého sa vedomosti a praktiky neolitického spôsobu života šírili ďalej a následne sa jeho jednotlivé prejavy začali autonómne rozvíjať a adaptovať na nové miestne podmienky. Príkladom vytvárania vlastných charakteristických motívov je aj klenutý symbol objavujúci sa nad tvárou vo východolineárnom okruhu. S nijakým podobným zobrazением sme sa

v komplexe Starčevo-Körös-Çris nestretli a prvý nám známy nález je datovaný až do protolineárneho stupňa Szatmár II (fragment z Tiszavalk-Négyes)¹⁵. Ornament je na ňom naznačený veľmi jednoducho, pomocou jednej rytej línie, napriek tomu sa jeho tvar aj umiestnenie detailne zhoduje s mladšími, prepracovanejšími zobrazeniami. Za súčasného stavu bádania by sme tak mohli predpokladať, že samotný symbol predstavuje ideový produkt novej, formujúcej sa kultúry, ovplyvnenej nie len körösskou tradíciou, ale aj pôvodným, domácim podložíom.

V prípade najstarších figurálnych motívov z východokarpatského prostredia, ku ktorým sú prototypy už tradične hľadané v blízkovýchodnej oblasti (PAVLÚ 2010, s. 602–603), môžeme naopak konštatovať ich nápadnú súvislosť s predchádzajúcim starčevsko-körösským okruhom (spôsob zobrazenia postáv, pozícia končatín...). Mladšie nálezy sa však od tohto zobrazovania výrazne líšia a v rámci postlineárnych kultúr a skupín sa stretávame s úplne iným, nezávislým výtvarným prejavom.

Kontakty s juhovýchodným prostredím v sledovanej oblasti podľa nášho názoru naberajú na intenzite až v závere kultúry s lineárnou keramikou a prejavujú sa predovšetkým v železovskom a szakálhátskom prostredí, pričom za ich priamych sprostredkovateľov môžeme považovať susediace vinčianske komunity, avšak oba kultúrne stimuly spolu s predchádzajúcim podložíom vytvorili podklad pre vznik nového stvárnenia, líšiaceho sa od predchádzajúceho najmä typickou výzdobou hrdla nezasahujúcou do tváre. Práve doznievajúci starolineárny vplyv je často podceňovaný, respektíve ignorovaný, pričom evidentný dôkaz o jeho pretrvavaní predstavuje uplatnenie rytého motívu „double band“ (dvoch vodorovných/obľúkovitých pásov) objavujúceho sa na zadnej strane hrdla szakálhátskych nádob (HEGEDŰS 1981, obr. 3; VIRÁG 2000, obr. 8: 5). Rovnaký prvok sa v Potísi vyskytuje už oveľa skôr na zadnej strane plochých idolov kultúry s východnou lineárnou keramikou (RACZKY – ANDERS 2003, obr. 2: 1, 3, 4–5). V tomto prípade je pozoruhodné, že hoci samotné zobrazenie tváre, respektíve ornamentov v jej bezprostrednej blízkosti prešlo výraznou premenou, rytý symbol, dokonca jeho umiestnenie sa v priebehu času nezmenilo.

Úplne inú situáciu konštatujeme v súvislosti s vývojom tvárových nádob v západnej časti karpatskej kotliny, kde sa dokonca objavil názor, že ich existencia v tomto prostredí stratila význam a celý systém striktnej ornamentálnej výzdoby sa rozpadol (PAVLÚ 1997/98, s. 120). V západolineárnom prostredí sa však na formovaní antropomorfnej a zoomorfnej ornamentiky podieľalo v porovnaní s východom iné podložie, bolo by preto neopodstatnené očakávať zhodu v zobrazovaní týchto motívov. V rámci inventára kultúry Starčevo sa tvárové nádoby objavujú výrazne menej ako v körösskom prostredí, je preto pravdepodobné, že tvárové zobrazenia kultúry so západnou lineárnou keramikou odrážajú (aspoň z podstatnej časti) miestne kultúrne tradície a rôznorodosť jednotlivých motívov spôsobujú skôr výrazné lokálne odlišnosti a podstatne nižšia intenzita výmeny informácií v rámci jedného regiónu.

Podobné vývojové tendencie sledujeme aj pri keramike s aplikovanými figurálnymi motívmi. Hoci pri najstarších nálezoch môžeme uvažovať o prežívaní starčevských tradícií, štylizované ryté zobrazenia západolineárneho okruhu predovšetkým v neskorších stupňoch už pravdepodobne predstavujú výtvarný prejav lokálnych komunít.

Sprostredkované juhovýchodné vplyvy sa v tomto prostredí viditeľne neprejavili, aj keď isté pôsobenie nemôžeme vylúčiť. Celé územie sa každopádne javí ako dlhodobo samostatne si vyvíjajúce vlastné tradície.

Poznámky:

- ¹ Z geografického hľadiska je územie definované ako veľká depresia zovretá Karpatmi, Dinármí a Alpami. Jej povrch tvoria predovšetkým nížiny a pahorkatiny s riečnymi terasami, ktoré sa stali miestom vzniku prvých neolitických sídlisk. Rozhodujúcim faktorom ovplyvňujúcim osídlenie bola úrodnosť pôdy. V prostredí kultúry s východnou lineárnou keramikou je až 70 % lokalít situovaných na čiernozemiach a hnedozemiach, tvorených na sprašiach a sprašových hlinách. Bezprostrednú blízkosť plôch hnedozeme môžeme konštatovať aj pri jaskynných lokalitách v krasovej oblasti. Spolu s priaznivými klimatickými podmienkami, hustou riečnou sieťou a dostatkom zrážok počas roka vytvárajú tieto faktory ideálne podmienky umožňujúce osídlenie a dlhodobý vývoj poľnohospodárskych spoločenskostí.
- ² TOMAŠOVIČOVÁ 2012, s. 3–6.
- ³ Nálezy kultúry so západnou lineárnou keramikou z lokalít Koňská jama, Kralice na Hané, Mašovice a Mohelnice. SKUTIL 1962, s. 33–37, tab. 11; PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, s. 154–160; TICHÝ 1958, obr. 11.
- ⁴ Nálezy kultúry so západnou lineárnou keramikou z lokalít Poigen a Pulkau. BERG – MAURER 1998, s. 35–36, obr. 44–45.
- ⁵ KUZMA 1990, s. 447.
- ⁶ RACZKY – ANDERS 2003, s. 155–182, obr. 4:1, 5.
- ⁷ VIRÁG 1998, s. 68–89; CSALLÁNY, G. 1939, 145–146, tab. 15: 1–2; GOLDMAN – SZÉNÁSZKY 2002, s. 55–61, obr. 4.
- ⁸ Takúto štylizáciu sledujeme napríklad na fragmente z lokality Kustánszeg. KALICZ 1998, obr. 14: 1.
- ⁹ S takýmto zobrazením sa stretávame na fragmente z lokality Battonya. GOLDMAN – SZÉNÁSZKY 2002, obr. 2.
- ¹⁰ Ide o nálezy pochádzajúce z dnešných Čiech a Nemecka, datované do záveru kultúry s lineárnou keramikou a nasledujúcej kultúry s vypichovanou keramikou, z ktorých viaceré vykazujú evidentnú súvislosť s hodnoteným materiálom. QUITTA 1957, s. 51–81, obr. 17: 5–6, 18: 8, tab. VI; HORÁKOVÁ-JANSOVÁ 1938, s. 81–139, obr. 31: 2.
- ¹¹ Zobrazenie tváre na tvárovom poli identifikujeme na exemplároch z lokalít Mezőzombor-Temető, Kenézlő-Fazekaszug a Tiszavasvári-Paptelekhát. RACZKY 1999/2000, s. 9–22, obr. 1; KALICZ – MAK-KAY 1977, tab. 186: 7; KALICZ – KOÓS 2000, obr. 9: 2.
- ¹² Napríklad na náleze z lokality Alsónyék-Bátaszék v Zadunajsku. GALLINA – HORNOK – PALUCH – SOMOGYI 2010, tab. 41: 1–4.
- ¹³ Charakteristické pre tieto nálezy je plastické zobrazenie postáv, pričom telo a výrazne ohnuté končatiny pripomínajú tvar písmena H. Horné končatiny bývajú skrčené a ohnuté nadol alebo nahor a nohy stoja tesne pri sebe.
- ¹⁴ Najbližšie má k tomuto typu nálezov fragment z Achilleonu z vrstvy IIIb, ide však o jediný exemplár zachovaný len vo forme malého fragmentu, preto je identifikácia plastickej lišty ako oblúku pod tvárou otázná. PAVLŮ 2010, obr. 1: 3.
- ¹⁵ RACZKY 1988, 27–28, obr. 21: 1.

Literatura:

- BANNER, J. 1960: The neolithic settlement on the Kremenýák hill at Csóka (Čoka). *Acta Arch. Hung.* 12, s. 1–56.
- BECKER, V. 2007: Early and middle Neolithic figurines – the migration of religious belief. *Documenta Praehistorica XXXIV*, s. 119–127.
- BERG, F. – MAURER, H. 1998: DOLE, Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren. Horn.
- BŘEZINOVÁ, G. – PAŽINOVÁ, N. 2011: Neolitická osada Hurbanovo – Bohatá. *Archaeologica Slovaca Monographiae XIII*. Nitra.
- BUTTLER, W. 1938: Der donauländische und der westische Kulturkreis der jüngeren Steinzeit. Berlin-Leipzig.
- CSALLÁNY, G. 1939: Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theißkultur. *Germania* 23, s. 145–146.
- DOMBORÓCZKI, L. 2013: Neolithic Cult Objects and Their Symbolism. In: Andres, A. – Kulcsár, G. (ed.): *Moments in Time*, Budapest, s. 487–502.
- GALLINA, Zs. – HORNOK, P. – PALUCH, T. – SOMOGYI, K. 2010: Előzetes jelentés az M6 AP TO 10/B és 11. lelőhelyrészén az Ásatárs Kft. által végzett megelőző feltárásról. Alsónyék-Bátaszék (Tolna megye) 2006–2009 (Vorbericht über die Ausgrabungen im Fundortsteil Nr. M6 AP TO 10/b und 11. Alsónyék-Bátaszék /Komitat Tolna/ 2006–2009). *WMMÉ* 32, s. 7–100.
- GARFINKEL, Y. 1998: Dancing and the Beginning of Art Scenes in the Early Village Communities of the Near East and Southeast Europe. *Cambridge Archaeological Journal* 8: 2, s. 307–237.
- GOLDMAN, Gy. – SZÉNÁSZKY, J. 2002: Ein Gesichtsgefäß der Szakalhat-kultur. *Budapest Régiségei* 36, s. 55–61.
- HEGEDŰS, K. 1981: Újkőkori lakótelep Csanytelek határában. *Arch. Ért.* 108, s. 3–12.
- HORÁKOVÁ-JANSOVÁ, Ľ. 1938: Ke vzniku české vypíchané keramiky. *Obzor Praehist.* XI, s. 81–139.
- HORVÁTH, L. – KALICZ, N. 2003: Újkőkori település feltárása Petriventén (Zala megye). – Excavations of a Neolithic site at Petrivente (Zala county). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001. (Archaeological Investigations in Hungary 2001)*, Budapest, s. 5–29.
- HÖCKMANN, O. 2000–2001: Bandkeramische Menschenbilder: Göttinnen – oder?. *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 130/131, s. 77–92.
- CHEBEN, I. 2000: Bajč – eine Siedlung der Želiezovce-Gruppe. Bonn 2000.
- CHEBEN, I. 2002: Anthropomorphe und zoomorphe Gefäße aus der Siedlung in Bajč, Südweslowakei. *Prehist. Alpina* 37, s. 161–169.
- KALICZ, N. 1970: Götter aus Ton. Das Neolithikum und die Kupferzeit in Ungarn. Budapest.
- KALICZ, N. 1989: Chronologische und terminologische Probleme im Spätneolithikum des Theissgebietes. In: Bökönyi, S. (ed.): *Neolithic of southeastern Europe and its near eastern connections, International conference Varia archaeologia hungarica II*, Budapest, s. 103–122.
- KALICZ, N. 1998: Figürliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archeolinguqua: Ser. min.* 10. Budapest.
- KALICZ, N. – KOÓS, J. 2000: Neolitische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. *Herman Ottó Múz. Évk.* 39, s. 15–44.

- KALICZ, N. – MAKKAY, J. 1972: Gefäße mit Gesichtsdarstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. In: Bachmayer, F. – Ruttkay, E. – Melichar, H. – Schultz, O. (ed.): *Idole: prähistorische Keramiken aus Ungarn*. Wien, s. 9–15.
- KALICZ, N. – MAKKAY, J. 1977: Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. *Stud. Arch.* 7. Budapest.
- KAMINSKÁ, Ľ. – KACZANOWSKA, M. – KOZŁOWSKI, J. 2008: Košice-Červený Rak and the Körös/ Eastern Linear Transition in the Hornád Basin. *Přehled výzkumů* 49, s. 83–91.
- KAŇÁKOVÁ-HLADÍKOVÁ, Ľ. 2010: Nový pohled na neolitickou antropomorfní motiviku. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university*, M, 8–9, LXI, č. 14–15, s. 59–86.
- KERN, J. 1917: Ein Tierbild auf einem Gefäßschreiben der Spiralmäanderkeramik Böhmens. *Mannus* 9, s. 55–69.
- KOREK, J. 1977: Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theißbrücken. *Acta Arch. Hung.* 29, s. 3–52.
- KOREK, J. 1987: Szegvár-Tűzköves: A Settlement of the Tisza Culture. In: Tóth, L. – Raczky, P. (ed.): *The Late Neolithic of the Tisza Region*. Budapest-Szolnok, s. 47–60.
- KUZMA, I. 1990: Plastika železovskej skupiny z Mužle-Čenkova. *Slov. Arch.* 37, s. 429–450.
- LAZAROVICI, Gh. 1983: Die Vinča Kultur und Ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik, *NNU*, 52, s. 131–176.
- LICHARDUS, J. 1974: Studien zur Bükker Kultur. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*. Band 12. Bonn.
- MAKKAY, J. 1971: The chalcolithic male relief from Villánykövesd and the earliest male figurines in south-eastern Europe. *JPMÉ* 13, s. 39–62.
- PAVLŮ, I. 1966: Early „Myths“ relating to the Neolic Society. *Arch. rozhledy* 18, 1966, s. 700–717.
- PAVLŮ, I. 1997/98: Kultureller Kontext der Neolithischen Gesichtsgefäße im Donaubecken. *SASTUMA* 6/7, s. 111–131.
- PAVLŮ, I. 2010: Obličejové amfory středoevropského neolitu v evropském kontextu. In: Kalábková, P. – Kovár, B. – Pavúk, P. – Šuteková, J. (eds): *PANTA RHEI. Studies in Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75. Birthday*. Bratislava, s. 601–606.
- PAVÚK, J. 1981: Umenie a život doby kamennej. *Dávnoveké umenie Slovenska (Ars Slovaca Antiqua)* 13. Bratislava 1981.
- PODBORSKÝ, V. 1985: Těšetice- Kyjovice II. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1985.
- PODBORSKÝ, V. – ČIŽMÁŘ, Z. 2008: Pokladnice moravského neolitu aneb krása pravěké plastiky. In: Čižmář, Z. (ed.): *Život a smrt v mladší době kamenné. Katalog výstavy*. Brno, s. 154–160.
- QUITTA, H. 1957: Zur Deutung und Herkunft der bandkeramischen „Krötendarstellungen“. *Forsch. Ur- u. Frühgesch.* 2, s. 51–81.
- RACZKY, P. 1982: A Előzetes jelentés a Tisza III. vízlépcsőnöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében (Vorbereitung über die sich der Dritten Theiss-staustufe Anschliessenden archäologischen Arbeiten im Komitat Szolnok). *Arch. Ért.* 109, s. 223–230.
- RACZKY, P. 1987: Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture. In: Tóth, L. – Raczky, P. (ed.): *The Late Neolithic of the Tisza Region*. Budapest-Szolnok, s. 61–83.

RACZKY, P. 1988: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égei-hummal a neolitikum, rézkor időszakában – Újabb kutatási eredmények és problémák. Szolnok–Budapest.

RACZKY, P. 1999/2000: An unique face pot from the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza culture. *Acta Arch. Hung.* 51, s. 9–22.

RACZKY, P. – ANDERS, A. 2003: The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and the characteristics of human representation. In: Jerem, E. - Raczky, P. (ed.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag.* *Archeolingua* 15. Budapest, s. 155–182.

SKUTIL, J. 1962: Nálež figurální plastiky na volutové keramice z jeskyně Koňské jámy v Moravském Krase. *Přehled výzkumů*, 1961, s. 33–37.

SZÉNÁSKY, J. 1990: Arcos edényfedő Battonyáról (Deckel eines Gesichtsgefäßes aus Battonya). *Arch. Ért.* 117, s. 151–160.

ŠIŠKA, S. 1989: *Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku.* Bratislava.

TOMAŠOVIČOVÁ, T. 2012: *Zobrazenie človeka na keramike v strednom neolite.* Dipl. práca, Nitra.

TICHÝ, R. 1958: Anthropomorfní nádoby z Mohelnice n. Mor. a jiné poznámky k volutové keramice. *PA* 49, s. 1–14.

VASIĆ, M. 1936: *Preistoriska Vinča II.* Beograd.

VIRÁG, Zs. 1998: Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. In: Draşovean, F. (ed.): *The Late Neolithic of the Middle Danube Region. International Symposium on the problems of the transition from Middle to Late Neolithic in the Danube Region.* Timişoara, s. 68–89.

VIRÁG, Zs. 2000: Anthropomorphic vessels of Transdanubian Linear Pottery culture. In: Hiller, S. – Nikolov, V. (ed.): *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa.* Wien, s. 389–403.

WILLVONSEDER, K. 1940: Die Venus von Draßburg. *Germania* 24, s. 1–5.

ZALAI-GAÁL, I. 1999–2000: Die Eingeritzten Menschendarstellungen der Mitteleuropäischen Linienbandkeramik. *Acta Arch. Hung.* 51, s. 1–7.

ZALAI-GAÁL, I. 2009: Die Stellung des Typs Svodín der anthropomorphen Gefäße im Donaubeckens. *Acta Arch. Hung.* 60, s. 1–49.